

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Rezi Elek*

Kolozsvár

Tavaszy Sándor beszámolóí, írásai az unitáriusokról

A két világháború közötti időszak kihívásai, nehézségei, szorongatásai közepette az erdélyi protestáns egyházak mellőzték a közöttük fennálló különbözőségeket, korábbi nézeteltéréseiket, és kapcsolataik szorosabbakká, termékenyebbé lettek a közös célként meghatározott egyház- és nemzetmentő munka érdekében.¹ Tiltakoztak az egyházakat, a felekezeti oktatásunkat, javaikat ért sérelmek miatt, és ezeknek orvoslását közösen követelték a román államtól. A kölcsönös bizalom két formában nyilvánult meg: kölcsönösen vettek részt egymás egyházi ünnepélyein, rendezvényein, fontosabb eseményein; és aktuális teológiai munkásságukról kölcsönösen közöltek könyvismertetések a felekezeti sajtóban. Az egyházak hívei is támogatták a megerősödött kapcsolatokat.

Ebben a tanulmányban az erdélyi protestáns egyházak két világháború közötti kapcsolatainak református–unitárius vonatkozásaiba adunk betekintést. Szükségesnek tartjuk kiemelni azt a tényt, hogy a kapcsolatokban tudatos elvárás volt a keresztyén értékrenden alapuló felekezeti identitástudatok megőrzése és kölcsönös tisztelete.

A kapcsolatrendszer követelményeibe épültek be Tavaszzy Sándor református teológiai tanárnak, az Erdélyi Református Egyházkerület püspökhelyettesének beszámolóí, írásai az unitáriusokról, amelyek a *Református Szemle* és *Az Út* refor-

* Rezi Elek (Szentábrahám, 1954) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (KPTI) nyugalmazott professzora. Teológiai tanulmányait a KPTI-ben végezte, szakmai ismereteit pedig az angliai Unitarian College Manchester-ösztöndíjasaként (1985) mélyítette el. 1978 és 1986 között Kolozsváron és Bágyonban végzett lelkészi szolgálatot. Doktori címet 1990-ben szerzett a KPTI-ben, és 2012-ben habilitált a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen. 1986-tól a KPTI unitárius karán volt a rendszeres teológiai tanszék vezetője. 1996-tól az unitárius kar dékánja, 2006-tól 2016-ig az intézet rektora volt, 1996 és 2008 között pedig az Erdélyi Unitárius Egyház főjegyzői tisztségét is betöltötte.

¹ Rezi Elek: Az Unitárius Egyház újjászervezése Trianon után. In: András György (szerk.): *Lakiteleki Unitárius Emléknapok*. Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár 1999, 15–21. Antal Erika: Erdélyi magyar egyházak és hívek Trianonja. Milyen következményei voltak az erdélyi magyar egyházak szempontjából az 1920-as békediktátumnak? [Válaszolt Buzogány Dezső teológiai tanár, egyháztörténész.] In: *Kronika Online*. <https://kronikaonline.ro/extra/erdelyi-magyar-egyhazak-es-hivek-trianonja> (2022. jún. 20.).

mátus folyóiratokban jelentek meg.² Az ezekben említett eseményeket a *Keresztény Magvető* unitárius folyóiratban és az *Unitárius Közlöny* havilapban is nyomom követtem. Tavaszly ilyen vonatkozású írásait a korabeli erdélyi sajtóban is áttekintettem (*Erdélyi Helikon*, *Pásztortűz*, *Erdélyi Irodalmi Szemle*, *Magyar Nép*).

A könyvismertetés a kölcsönös tájékoztatásnak érdekes területe volt, amely szakmai irányba terelte a kapcsolatokat. A könyvismertetések során először azokat az írásokat közlöm, amelyek unitárius részről készültek Tavaszly Sándor könyveiről, majd Tavaszly ismertetéseit veszem sorra az unitárius szerzők könyveiről. Tavaszly Sándor értékes beszámolóit, írásait témáik szerint rendszerezem és értékelem.³

Beszámolók unitárius egyházi eseményekről

*Ferencz József unitárius püspök halála*⁴

Ferencz József unitárius püspök halála alkalmával Tavaszly Sándor elismerően nyilatkozott az elhunyt egyházfő püspöki, teológiai és az erdélyi magyar felekezetek egységének megőrzéséért folytatott munkásságáról. Beszámolójában kiemeli, hogy „valóban prófétai lélek volt. Komoly, súlyos személyiség s rendkívül lekötözöz, meleg és szíves ember.”⁵ A beszámolóban kiemelte Ferencz József püspök fontos szerepét a magyar egyházak egységének megőrzése érdekében.

„Mí, aki az ő testvér-egyházán kívül állunk, különösen az utolsó évtized katasztrofális napjaiban láttuk meg az ő nemes jellemének ragyogó vonásait. Élő kapcsolat volt ő az erdélyi magyar felekezetek között annyira, hogy nem egy ellentétes hul-

² Tavaszly Sándor (1888–1951) erdélyi református teológus, filozófus, szerkesztő, a Kolozsvári Református Theológiai Fakultáson szerzett lelkészi képesítést, közben pedagógiát és filozófiát tanult a Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetemen, majd a jénai és a berlini egyetemen mélyítette szakmai ismereteit. 1921-től teológiai tanár az egyháztörténelem, majd 1926-tól a rendszeres teológiai tanszéken. 1936-ban az Erdélyi Református Egyházkerület püspökhelyettes főjegyzőjévé választották. Széles körű közéleti tevékenységet folytatott. Tudományos teológiai és filozófiai munkásságát gazdag publikációs tevékenysége tükrözti. Ld. Juhász Tamás: Tavaszly Sándor 1888–1951. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonysgot nyertek. A Kolozsvári Református Theológia tanárai 1895–1948*. [Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet], Kolozsvár 1996, 277–294.

³ Kiemelem a következő értékes forrásanyagokat: Tonk Sándor – Tonk Márton: Tavaszly Sándor irodalmi munkássága. In: Kozma Zsolt (szerk.): *i. m.* 294–318. Tonk Márton: Tavaszly Sándor életmű-bibliográfiája. In: *Adatbank. Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár*. <https://tavaszly-sandor.adatbank.ro/index.php?action=ev&evszam=1938> (2022. jún. 20.).

⁴ T. S. [Tavaszly Sándor]: Ferencz József unitárius püspök. In: *Református Szemle* 21. (1928/9), 123–124.

⁵ Uo. 123.

lám egyenesen az ő kiegyenlítő személyiségében törött meg és ölekezett testvérileg össze. A történelmi pragmatizmus feladata lesz majd megállapítani, hogy mit jelentett Ferencz József püspök az erdélyi magyarság testvéri egységének építésében és fenntartásában!”⁶

Ferencz József püspöki és közéleti szolgálatával párhuzamosan teológiai munkásságát is nagyra értékeli:

„El kell ismernünk és meg kell mondanunk, hogy nagy nyeresége és kivételes munkása volt az erdélyi magyar protestantizmus teológiai munkásságának. A tudományos puritanizmus és tudományos becsületesség igazi példányképe volt. A lelki tisztaság, a logikai egyértelműség és átlátszóság nemcsak írói, de egész szellemi élete jellegzetes karakterét határozták meg. Ebben a tekintetben példakép volt és lesz reánk nézve is.”⁷

Az *Unitárius Közlöny* megemlítette, hogy Tavaszy Sándor a Református Theológiai Fakultás Igazgatósága nevében vett részt Ferencz József unitárius püspök temetésén, 1928. február 22-én, délután 3 órától az unitárius templomban.⁸ A püspök temetéséről szóló tudósítás nem említi, hogy Tavaszy a templomban mondott volna beszédet. Úgy gondolom, hogy megemlékező írása kimondottan a *Református Szemle* olvasói számára készült.

*Boros György unitárius püspök megválasztása*⁹

Tavaszy Sándor a *Református Szemle* olvasóit tájékoztatta Boros György unitárius püspök megválasztásáról. Véleménye szerint Boros György megválasztása „természetes és magától értetődő esemény” volt, mivel

„[...] a nagy püspök, Ferencz József életének utolsó éveiben tényleges egyházfő volt, akinek állásfoglalása és magatartása reprezentatív értékű volt mind az unitárius, mind az egyetemes magyarság számára”.¹⁰

Boros György püspök emberi és vezetői jellemvonásait pedig ekképpen foglalta össze:

⁶ T. S. [Tavaszy Sándor]: *Ferencz József unitárius püspök*, 124.

⁷ Uo.

⁸ Sz. I. S. [Szent-Iványi Sándor]: Ferencz József püspök temetése. In: *Unitárius Közlöny* 38. (1928/3), 41.

⁹ T. S. [Tavaszy Sándor]: Boros György az új unitárius püspök. In: *Református Szemle* 21. (1928/21), 335–336.

¹⁰ Uo. 335.

„Egyetemes magyar szempontból is örömmel üdvözljük Boros György megválasztását, mert határozott, őszinte, bátor jelleme, kedves, egyéniségéből folyó természetes és közvetlen modora, de legfőképp kormányzói bölcsessége mind olyan kvalitások, amelyekből sok áldás fog származni kisebbségi magyar társadalmunkra.”¹¹

*Varga Béla unitárius püspök megválasztása és beiktatása*¹²

Tavaszy Sándor „őszinte örömmel” számolt be arról, hogy az unitárius egyház zsinata dr. Varga Béla teológiai tanárt püspöknek választotta meg és „meleg ünnepelés keretében iktatta be”. Azt is megemlítette, hogy a beiktatási ünnepségen az Erdélyi Református Egyházkerület is képviseltette magát, és gróf Bethlen György egyházkerületi főgondnok „ajkain át kifejezést adott örömének és szeretetteljes üdvözlétének”.

Tavaszy elismerését fejezte ki Varga Béla megválasztásáért, és úgy látta, hogy

„[...] az egyháza benne egy komoly evangéliumi hitű vezetőt nyert, aki szelíd és alázatos szívvel, komoly tudással és bölcsességgel tölti be felelősségteljes munkakörét. Bízunk benne, hogy hűségesen fogja szolgálni és védelmezni nemzeti műveltségünk közös eszményeit és érdekeit, s őrt fog állani, hogy közösségünk ellen senki se vétsen. Bizodalmunknak kezessége dr. Varga Béla széles látóköre, ügyszerűsége és nem utolsó helyen az a személyes barátság, amelyet egyházunk sok-sok vezető tagja iránt érez.”¹³

Befejező gondolataiban ezt kívánja az új püspöknek:

„Áldja meg őt az Úr kegyelmének gazdagságával, a hitnek, a szeretetnek, és a reménységnek ajándékaival, egészséggel és sok erővel, hogy hivatását tudja az Ige mértéke szerint betölteni.”¹⁴

Varga Béla¹⁵ unitárius püspök ünnepélyes beiktatásáról az *Unitárius Közöny* havilap is részletesen beszámolt, és pontosította a református küldöttségben részt-

¹¹ T. S. [Tavaszy Sándor]: *Boros György az új unitárius püspök*, 336.

¹² T. S. [Tavaszy Sándor]: Dr. Varga Béla az unitáriusok új püspöke. In: *Református Szemle* 1938/10), 452–453.

¹³ Uo. 453.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Varga Béla (1886–1942) unitárius lelkész, teológus, filozófus, pedagógiai szakíró, főjegyző, püspök (1938–1940). A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt. Irodalmi munkássága termékeny és széles körű. Ld. Benczédi Pál: Varga Béla 1886–1942. In: *Unitárius Közöny* 52. (1942/5), 77–80. Rázmány Csaba (szerk.): *Varga Béla válogatott hittani művei*. Magyarországi Unitárius Egyház, Budapest 1996. Veres Ildikó: *Igazság és hiánynélküliség. Tanulmányok Varga Béla*

vevő személyeket, és azt is, hogy dr. gróf Bethlen György üdvözlése október 2-án hangzott el a templomban.

„A templom ajtajában Pálffy László egyházközségi főgondnok fogadta az ünnepségre érkezett hatósági egyházi és világi előkelőségeket. Elsőnek érkezett a reformátusok képviselőjében Vásárhelyi János püspök, dr. Gróf Bethlen György főgondnok, dr. Tavaszy Sándor egyházkerületi főjegyző, Kádár Géza generális direktor és dr. Vékás Lajos gondnok társaságában.”¹⁶

A beiktató istentiszteleten elhangzott köszöntések után a tisztelgések következtek a püspöki lakáson, amelyen a református egyház küldöttségének mind-egyik tagja részt vett, hasonlóképpen a tisztelgést követő ünnepi közebeden is a kolozsvári Amerika étteremben.¹⁷

Tavaszy Sándor megemlíttette beszámolójában, hogy a református küldöttség részéről dr. gróf Bethlen György főgondnok „szeretetteljes üdvözlőt” fejezte ki a beiktatott püspöknek. Sajnos, a főgondnok beszédét sem a református, sem az unitárius egyházi sajtó nem közölte, ezért nem lehet rekonstruálni.¹⁸ Azt viszont megállapíthatjuk, hogy az erdélyi református egyházkerület népes küldöttséggel képviseltette magát a püspökbeiktató ünnepségen.

Tonk Márton szóbeli tájékoztatása alapján Tavaszy Sándor és Varga Béla néhány filozófiai vonatkozású levélváltása is fennmaradt.

*Az észak-amerikai és az angol unitárius társulatok megalakulása*¹⁹

Tavaszy Sándor a *Református Szemle* szerkesztőjeként a *Világkálvinizmus és Világkereszténység* című rovatban tett közzé egy megemlékező írást az észak-amerikai és az angol unitárius társulatok megalakulásának százéves jubileuma alkalmá-

bölcseletéről. Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár I. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc–Kolozsvár 2001.

¹⁶ N. N.: Dr. Varga Béla püspök beiktató ünnepélye. In: *Unitárius Közöny* 48. (1938/10), (186–196), 186.

¹⁷ Uo. 192.

¹⁸ Gróf dr. Bethlen György (1888–1968) doktori fokozattal rendelkező ügyvéd, politikus, diplomata, okleveles közgazdász, császári és királyi kamarás, magyar királyi titkos tanácsos, 1924-től a Romániai Országos Magyar Párt alelnöke, 1926-tól pedig elnöke volt. Románia parlamentjében 1926 és 1927, valamint 1931 és 1932 között tevékenykedett képviselőként. Ld. Gróf dr. Bethlen György. In: Várady Aladár – Berey Géza (szerk.): *Erdélyi monográfiája*. Glória könyvnyomda és lapkiadó vállalat, Satu Mare [1934], 42. <http://mek.niif.hu/08800/08857/pdf/erdelyi1.pdf> (2022. jún. 27.).

¹⁹ T. S. [Tavaszy Sándor]: Az amerikai és az angol unitárius társulatok megalakulása. In: *Református Szemle* 18. (1925/25), 405–406; (1925/26), 424–426; (1925/27), 439–440.

val.²⁰ A százéves jubileum alkalmat szolgáltatott arra is, hogy az angol és az észak-amerikai unitarizmusról tájékoztassa az olvasókat.

Az angol unitarizmusról azt állapítja meg, hogy kiindulópontja racionalisztikus, és a „tisza kereszténység” felfogását mindig „a kereszténység tanításainak érzelmileg desztillálható végső értelmi értékeire vonatkoztatta”.²¹ Néhány angol unitárius teológusra is hivatkozik (Thomas Belsham, Joseph Priestley, Theophilus Lindsay, James Martineau, Lant Carpenter). Az angol unitarizmusban azt kifogásolta, hogy nem helyez kellő hangsúlyt „a történelmi és tradicionális szellemi kincsekre”, és nagy teret engednek az individualizmusnak, „az egyéni önkénynek és csapongó vélemény szabadságnak”.²²

Ismerteti az észak-amerikai unitarizmus kialakulását, jelentős képviselői közül pedig Ellery William Channing, Theodore Parker és Ralph Waldo Emerson nevét említi meg, viszont nagyon szűkszavúan mutatja be munkásságukat. Véleménye szerint az észak-amerikai unitarizmus különösen hangsúlyozta a liberális teológiai világkép Isten immanenciájáról szóló gondolatát.²³

Ismertetésének konklúziója az, hogy „az angol és az amerikai unitáriusok egyházi, felekezeti tudatuk ma is nagyon gyenge, és inkább »társulatok«, mint »egyházak«.”²⁴ Tavaszty észrevétele helyes is lenne, ha megemlítette volna, hogy az angol és az amerikai unitáriusok a tolerancia, az egyéni és a közösségi szabadság szószólói, fogékonyak a társadalom problémái iránt, cselekvőek, ódzkodnak minden dogmatizmustól és felekezeti szűkkeblűségtől, s mellőzik az olyan teológiai, egyházi kifejezéseket, amelyeket a múltból fakadóan terheltnek vélnek, mint amilyenek például az egyház, a püspök, a zsinat.

Az ismertetésből nem tűnik ki, hogy Tavaszty milyen forrásirodalmat használt. Hivatkozott Friedrich Albert Lange német neokantiánus filozófusra, aki fő művében a filozófia és a tudomány viszonyát, az anyag, a szellem és a lélek vetületeit kutatta, és kritikus módon tekintett a vallás és a dogmák világára, azonban munkájának gondolatiságát nem lehet összefüggésbe hozni a 19. századi angol és észak-amerikai unitarizmus felfogásával.²⁵ Viszont kifogásaim ellenére is értékelem, hogy a *Református Szemlé*ben Tavaszty Sándor ezzel a témával is meglepte olvasóit.

²⁰ Az Amerikai Unitárius Társulat (American Unitarian Association) és a Brit és Külföldi Unitárius Társulat (British and Foreign Unitarian Association) 1825. május 26-án alakultak meg.

²¹ T. S. [Tavaszty Sándor]: *Az amerikai és az angol unitárius társulatok megalakulása*, 426.

²² Uo. 426.

²³ Uo. 440.

²⁴ Uo.

²⁵ Friedrich Albert Lange (1828–1875) német filozófus, pedagógiai szakíró, politikai elemző és újságíró. Műve: *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*. Verlag von J. Baedeker, Iserlohn, 1866 (2. kiadás 1902). Ld. https://books.google.ro/books?redir_esc=y&hl

Írásai unitárius személyekről

*Emlékezés Brassai Sámuelről*²⁶

1927. június 19-én a Magyar Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa emlékünnepe-lyt szervezett Brassai Sámuel halálának 30. évfordulója alkalmából. A megemlékezés helyszíne a kolozsvári unitárius templom és a Házsongárdi temető volt. Tavaszy Sándor az Erdélyi Irodalmi Társaság nevében mondott emlékbeszédet a Házsongárdi temetőben, Brassai Sámuel síremléke előtt. Beszéde bevezetésében a tudományok művészenek és a művészetek tudósának nevezte Brassai Sámuel, majd a következőket emelte ki:

„Brassai Sámuel az ő nagy barátjával, Bod Péterrel együtt, utolsó nagy alakja annak az enciklopédikus tudományos műveltségnek, amelynek az erdélyi fejedelemség dicsőséges korában éppen Erdély volt az itt élő nagy európai tudósok révén, egész Európára nézve tűzhelye. Brassai kulturhistóriai jelentősége azonban abban van, hogy ennek a nagyszerű tudományos fellendülésnek nemcsak egyik utolsó, hanem egyszersmind egészen modern képviselője.”²⁷

Tavaszy ekképpen értékelt Brassai Sámuel minden tudomány területén végzett kutatásait:

„Ma már túl van a tudományos irodalmi ítékezés azon, hogy Brassai Sámuelben csupán polihisztort lásson. [...] Brassait a tudományok minden területén való kutatásban nem a kíváncsiság vezette, hanem azoknak az intuitív felismert nagy és merész vonalaknak a tudományos követése, amely a világmegértés végső, létesítő körvonalai.”²⁸

Befejező gondolatai buzdításokat, bátorításokat sugallnak:

„Hadd, szolgáljon ez az emlékezés arra, hogy dicsőséges lelki magyarságunk múltjának nagy alakjaival való szolidaritásunk ismét erősödjék, valamint hogy hadd lássa meg az egész világ, hogy az a nép, amelynek Brassai Sámuel van, nem egy összeverődött tömeg Erdély szent földjén, hanem ennek a földnek történelmi atmoszféráját alakító szellemi közösség!”²⁹

=hu&id=4jIAAAAQAAJ&q=unitaq5rismus#v=onpage&q=unitaq5rismus&f=false (2022. jún. 17.).

²⁶ [Tavaszy Sándor]: Dr. Tavaszzy Sándor, a ref. theol. fakultás igazgatótanárának beszéde az Erdélyi Irodalmi Társaság nevében In: *Keresztény Magvető* 59. (1927/3), 219–224.

²⁷ Uo. 219.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. 220–221.

*Orbán Balázs (1829–1890)*³⁰

Tavaszy Sándor a tudós, néprajzi és földrajzi író személyiségének körvonalazásával indítja alapos forrásirodalommal alátámasztott tanulmányát:

„Orbán Balázs a székely-magyarságának igazi és minden ízében öntudatos képviselője. Csodálatos megragadó erővel nyilatkozik meg benne a székelység természetes intelligenciája, rendkívüli tudásszomja; nagyszerű tettekben szólal meg kirihathatlan földszeretete; egyenesen példaadó benne a székely életrevalóság, amely azonban sohasem válik önzéssé, ellenkezőleg, mint igazi áldozatkészség ragyog, és egész személyi alkatát áthatja hűséges nemzet-szerelme: *igazi etikai magyarsága*.”³¹

Ez követően körültekintően ismerteti Orbán Balázs tanulmányait, a tudásvágyából fakadó keleti utazásait és a korszellem követelményeinek megfelelően alakuló romantikus nemzetszemléletét. Ugyanilyen alaposan mutatja be *A Székelyföld leírása* című munkáját, és nagyra becsüli munkamódszerét:

„A levéltári és könyvtári kutató munkát – a Székelyföld leírásában is – a helyszíni vizsgálódásokkal egészíti ki és a kettőt kölcsönösen ellenőrzi. Előszavában mondja: »igyekeztem mindennek lelkiismeretesen utánajárni, mindent saját szememmel látva, kellő kritikával leírni.«”³²

A témák tárgyalása rendjén Tavaszzy Sándor azt is megemlíteni, hogy a római katolikus Orbán Balázs 1865-ben tért át az unitárius vallásra. Az áttérésnek politikai indokát a kortárs felfogásokból merítette, ezt azonban az újabb kutatás már korigálta.³³

³⁰ Tavaszzy Sándor: Orbán Balázs (1829–1890). In: *Erdélyi Helikon* 3. (1940/6), 357–371.

³¹ Uo. 357–358.

³² Uo. 365.

³³ „A Bach-korszak után az alkotmány helyreállítására tett kísérleteket gyanakodva figyelte. Amikor 1863. július közepére, Nagyszebenbe »tartománygyűlés« hivatott egybe, Orbán Balázs lelke megtelt keserűséggel az összehívó rendeletben felismert törekvés miatt. Keserűsége nagy lelki felháborodásba ment át, amikor értesült, hogy egyházának püspöke, Fogarasi Mihály gyulafehérvári római katolikus püspök is részt vett ezen a »nemzetáru« gyűlésen. Felháborodásának azzal adott kifejezést, hogy kilépett a római katolikus egyházból s 1865-ben áttért az unitárius vallásra.” Uo. 370. Ebben a tekintetben Kovács Sándor másként vélekedik: „Én úgy gondolom, hogy az úgynevezett »politikai ok« pusztán ürügyül szolgált a 19. században egyébként egyáltalán nem szokatlan vallásváltoztatásra. Id. Dániel Gábor visszaemlékezései szerint Orbán Balázs azért lett unitáriussá, mert nem akart »egy hazafiatlan püspök [Fogarassy Mihály] fennhatósága alá tartozni«. Csakhogy a hazafiatlanság vádját kiváltó nagyszebeni értekezlet 1861-ben volt, Orbán pedig 1865-ben lett unitáriussá, egy évvel Fogarassy püspöki kinevezését követően. Konvertálása után kijelentette, hogy meggyőződése szerint az unitárius vallás a legszabadelvűbb a keresztény

Tavaszy Sándor kiemelte Orbán Balázs megbocsátó jellemvonását is. Tudniillik nagy csalódás érte, amikor második alkalommal is indult a székelykeresztúri országgyűlési képviselői választásokon, és az sikertelenül végződött. Ő azonban megbocsátotta a székelykeresztúri lakosok háládatlanságát, és a következő indoklással tett tekintélyes alapítványt a székelykeresztúri unitárius gimnázium számára:

„A székely nemzetem iránti szeretetem az irányadó, mert én itt is igazán követem Krisztus tanait, hogy »aki kővel dob, azt kenyérral dobom vissza«. Ezen megaláztatásomért és kitagadásomért úgy kívánok bosszút állni, hogy a népnevelés előmozdítása által edzem meg, jövőre e népet a hazafiságban.”³⁴

Könyvismertetések

Tavaszy Sándor könyveinek ismertetése unitáriusok által

*Az ismeretelmélet és megismerés pszichológiája. Kolozsvár, 1915*³⁵

Az ismertetés szerzőjét nem sikerült beazonosítanom, de mindenképpen filozófus hajlamú személy lehetett, mert otthonosan mozog a témában. Már a bevezetőben körvonalazta a munka célját:

„E tanulmány célja az ismeretelmélet feladatát, karakterét és módszerét pontosan megállapítani s egyúttal rámutatni arra, hogy az ismeretelmélet természete és módszere mennyiben különbözik a pszichológiai módszertől; mi az a plusz, amit a megismerés belső logikai struktúrájának, igazi jelentésének kellő megértésére az ismeretelmélettől méltán elvárhatunk, szemben a pszichológiával.”³⁶

A könyvet ismertető személy egyetért a szerzővel abban, hogy

„[...] az ismeretelméletnek magasabb feladatai vannak, mint amelyeket a pszichológia a maga az empirikus módszerével elérhet. Ezt a feladatot az ún. transcen-

vallások között, és ő ezért választotta. Ferencz József unitárius püspök reminiscenciáiban visszatérésről beszél, Orbán felmenői között tudniillik unitáriusok is voltak, ő tehát visszatért ősei vallására. A püspök érvelése csak annyiban sántít, hogy Orbán ősei nem unitáriusok, hanem szombatosok voltak.” Ld. Kovács Sándor: Orbán Balázs és az Unitárius Egyház. In: *Keresztény Magvető* 116. (2010/2), (124–144) 229.

³⁴ Tavaszy Sándor: *Orbán Balázs 1829–1890*, 370.

³⁵ N. Á.: Tavaszy Sándor: *Az ismeretelmélet és a megismerés pszichológiája*. (Transzcendentális filozófiai tanulmány.) Kolozsvár, 1914. In: *Keresztény Magvető* 50. (1915/5), 308–309.

³⁶ Uo. 308.

dentalis módszer útján lehet megvalósítani, mely az előbbivel szemben »az öntudat világán belül állva« kutatja az öntudat szerkezetét és megvalósulásának lehetőségeit.»³⁷

*A jelenkor szellemi válsága. Kritikai útmutató. Cluj-Kolozsvár, 1923*³⁸

Varga Béla abban látja Tavasz Sándor könyvének értékét a *Magyar Nép* című politikai, gazdasági, szépirodalmi képes hetilapban közölt ismeretésben, hogy az kulturális életnek azon irányzataira hívja fel a figyelmet, amelyek „nemhogy segítenének, hanem akadályozzák a testi és szellemi fejlődés normális menetét”.³⁹ Ilyen kulturális irányzatok az irracionizmus, az okkultizmus, a Tagore-féle orientalizmus és az Einstein-féle relativizmus.

Varga Béla nagyon sikeresnek tekinti a könyvet, mert kellő alaposággal és egyúttal meglepő könnyedséggel és szabatosággal tárgyalja a témákat. A munkát „a lelki vezetőknek ajánlja, valamint mindenkinek, akinek a kérdésekben megnyugtató és hű útmutatásra van szüksége”.⁴⁰

Tavasz Sándor könyvét az *Unitárius Közöny* havilap is érdekesnek találta, és ekképpen hívta fel rá az olvasók figyelmét:

„Dr. Tavasz Sándor a református theologia ifjú tudós tanára közelebbről könyvet adott ki, amelyben korunk szellemi válságaival, lelki ellentéteivel és vergődéseivel foglalkozik. Az érdekes fejezetek egyike az fejtegeti, hogy az egyes embernek milyen kötelességei vannak az összességekkel, közelebbről az egyházzal szemben.»⁴¹

Az ismertetés erre a kötelességre összpontosít.

*Világnézeti kérdések. Torda, 1925*⁴²

Az *Erdélyi Irodalmi Szemle*ben, a *Keresztény Magvető* irodalmi mellékletében megjelent könyvismertetés első soraiban Varga Béla elismeréssel szól a könyv szerzőjéről, és körvonalazza a kötet tartalmát is.

³⁷ N. Á.: *Tavasz Sándor: Az ismeretelmélet és a megismerés pszichológiája*, 308.

³⁸ Varga Béla: Tavasz Sándor: *A jelenkor szellemi válsága. Kritikai útmutató. Cluj-Kolozsvár 1923*. In: *Magyar Nép. Politikai, gazdasági, szépirodalmi képes heti lap* 3. (1923/11), (6–7) 6.

³⁹ Uo. 7.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ NN: Egy az egészért. In: *Unitárius Közöny* 33. (1923/4), 71–72.

⁴² Varga Béla: Dr. Tavasz Sándor: *Világnézeti kérdések. Torda, 1925*, 185 l. In: *Erdélyi Irodalmi Szemle* 2. (1925/5), 227–230.

„A szerző, akinek neve ismert és jóhangzású az intelligens magyar olvasóközön-
ség előtt, e kötetben 32 tanulmányát adja ki, amelyeknek nagy része különböző
lapok és folyóiratok hasábjain immár megjelent kettő kivételével. Az előszó vi-
lágosan tájékoztat a tanulmányok és cikkek természetéről, amelyek »tudományos
kutatások eredményei.«⁴³

A tanulmányokat Varga Béla „eszmeköreik” szerint csoportosítva ismertette.
Az eszmekörök a következők: általános világnézeti, alkalmazott világnézeti, illet-
ve kultúrfilozófiai és más vegyes tartalmú cikkek. A könyvismertetése befejező
gondolataiban a munka értékeit emeli ki:

„A szerző helyesen cselekedett, hogy szétszórt tanulmányait így összegyűjtve is
kiadta és ezáltal könnyebben hozzáférhetőbbé tette. Szolgálatot tett a művelt ma-
gyar közösségnek, elsősorban az erdélyi, de az általános magyar kultúrának is.
S midőn e kultúrát neki megköszönjük, ajánljuk művét a megértő közönség
figyelmébe és kérjük, hogy a megkezdett utakon és csapásokon haladva, ne szűn-
jék meg nekünk ismét világot gyűjtani a sűrű ködben, amely világnézetünk helyes
irányban tartását annyira megnehezíti.”⁴⁴

*Apáczai Csere János személyisége és világnézete. Cluj, 1925*⁴⁵

Gál Kelemen, az unitárius kollégium tanára és igazgatója kiemeli a szerző szán-
dékát:

„Tavaszy szomorú erdélyi sorsunknak ezt a klasszikus képviselőjét nagy szere-
tettel, biztos hozzáéréssel, finom lélektani elemzéssel magyarázza. Végig kíséri
rövid életének kálváriás útjain, gyulafehérvári, kolozsvári működésén, közben
érinti – sajnáljuk, hogy igen röviden – a presbyterianismus és independentismus
viszonyát, ami Apáczainak annyi kellemetlenséget okozott. Egy fejezetben szemé-
lyiségének alapvonásaiként az egyszerűséget, önállóságot, csodálatos prófétaí ere-
jét emeli ki.”⁴⁶

Az ismertetést Gál Kelemen szomorkodásának, búsongásának érzése hatja át,
de összegezõ bekezdésében annak is hangot ad, hogy Tavasz Sándor 56 ol-
dalas kis füzeté felemelő és megnyugtató vigasztalás is az akkori szomorú magyar
sorsban.

⁴³ Varga Béla: *Dr. Tavasz Sándor: Világnézeti kérdések*, 227.

⁴⁴ Uo. 230.

⁴⁵ Gál Kelemen: *Dr. Tavasz Sándor: Apáczai Cseri János személyisége és világnézete*.
Minerva Könyvtár 1. sz. Kolozsvár, 1825. In: *Erdélyi Irodalmi Szemle* 2. (1925/8), 389–391.

⁴⁶ Uo. 390.

„Áldott erdélyi sors, mely a magyar tudományosságnak ilyen képviselőket adott! És boldog magyarság, melynek ilyen vezető interpretatorai vannak ritkuló sorai-ban, mint a szerző, akinek legyen elismerés és hála e tartalmas kis füzet megírásáért. Szomorú magyar jelenünkben nincs felemelőbb és megnyugtatóbb vigasztalás, mint a múltnak e világító fáklyáihoz menekülni.”⁴⁷

*A dialektikai theologia problémája és problémái. A dialektika theologia ismertetése. Cluj-Kolozsvár, 1929*⁴⁸

A könyv ismertetőjének személyét sajnos nem ismerjük. Miután az ismeretlen szerző bemutatja a dialektikai teológia előnyeit és hátrányait, a következőt állapítja meg:

„Ennek a teológiának feladatát, módszerét, elágazásait, eredményeit, az egyházhoz, az igehirdetéshez és a kálvinizmushoz való viszonyát fejt ki dr. Tavaszy mélységgel és lelkiismeretes aprólékossággal.”⁴⁹

A dialektikai teológiai mérlegelése során a könyvismertető az unitárius felfogást is igyekezett megfogalmazni, s emiatt bizonyos feszültséget érezhetünk ki soraiból, de ebben a feszültségben nincs nyoma az ellenséges magatartásnak. A részletes könyvismertetés konklúziója pedig ez:

„Mindazoknak, akik a dialektikai teológia problémáját és problémáit megismerni akarják, készséggel ajánljuk ezt a könnyen áttekinthető tanulmányt; mert ennél megbízhatóbb kalauzt a kérdés lényegéhez magyarban nem találunk.”⁵⁰

*A kijelentés feltétele alatt.” (Teológiai értekezések). Kolozsvár, 1929*⁵¹

A munka hat teológiai értekezést tartalmaz, amely a *Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből* című sorozat 2. számaként jelent meg. A szintén ismeretlen szerző Tavaszy Sándor tanulmányainak címét sorolja fel rövid könyvismertetésében, amelyek a következők: 1. *Az emberi élmény és az isteni kijelentés*; 2. *A vallás mint emberi alkotás*; 3. *Kijelentés és hit*; 4. *A keresztyén élet és a kulturális élet*, 5. *Hitvallásunk igazsága*; 6. *Az egyház református dogmatikai felfogása*. Ezután a tanulmányokat magának Tavaszy Sándornak a szavaival jellemzi, amelyeket a kötet előszavából emel ki:

⁴⁷ Gál Kelemen: *Dr. Tavaszy Sándor: Apáczai Cseri János személyisége és világnézete*, 391.

⁴⁸ NN: Dr. Tavaszy Sándor: A dialektikai theologia problémája és problémái. A dialektikai theologia ismertetése. Cluj-Kolozsvár, 1929. 58 l. In: *Keresztény Magvető* 61. (1929/4–5), 202–204.

⁴⁹ Uo. 203.

⁵⁰ Uo. 203–204.

⁵¹ NN: Dr. Tavaszy Sándor: A kijelentés feltétele alatt. (Teológiai értekezések.) Cluj-Kolozsvár 1929. Terminusa-könyvnyomda. 88 lap. In: *Keresztény Magvető* 61. (1929/4–5), 204.

„Különféle tárgyúak ugyan, de egységes egészet képeznek abban a tekintetben, hogy valóban »theologiaik« kívánnak lenni, amennyiben minden kérdést a kijelentés feltétele alá helyeznek. »A kijelentés feltétele alatt« hinni, gondolkozni és tanítani: ez az az út, amelyen az antropológiává vált theologia ismét theológiává lesz. A theologiai gondolkozást domináló antropológiát legyőzni s a theológiát valóban »theológiává« tenni: ez az a tendencia és ez az a program, amely értekezéseimet áthatja és élteni.»⁵²

A könyvismertetés azzal záródik, hogy a nevét fel nem tüntető szerző elismeri Tavaszy Sándor „finom analízisét és logikus eszmemenetét”, amelyet szívesen kísér, habár a legtöbbször sem kiindulási pontjával, sem a kihozott eredménnyel nem ért egyet. De ennek ellenére – teszi hozzá – tanulmányainak „olvasása termékenyítőleg hat”.⁵³

Tavaszy Sándor könyvismertetései az unitárius szerzők munkáiról

*Varga Béla: A logikai érték problémája és kialakulásának története.
Budapest, 1922*⁵⁴

Tavaszy Sándor előszeretettel mutatja be Varga Béla könyvét, mivel ismertetése rendjén mint filozófus is megszólalhat. Úgy gondolja, hogy könyvének kérdéskörét az ő gondolataival illő megszólaltatni.

„A világon levő összes dolgok, tárgyak, tünemények bizonyos mértékben logikai jellemmel bírnak. Ez nem annyit jelent, hogy minden csupa logika, hanem azt, hogy mindenben, ami egyszer »valami« (etwas) – van logika, ami más szóval azt fejezi ki, hogy a világegyetemnek logikai alapja van; nevezhetjük ezt logikai struktúrának vagy egyszerűen logikumnak.»⁵⁵

Tavaszy Sándor úgy gondolja, hogy Varga Béla azt a célt tűzte ki maga elé, hogy – amennyiben lehetséges – kikutassa és megértse a világ logikai struktúrájának mibenlétét, és hogy az így nyert tanulságokat a „világkép egészének megszerkesztésében” értékesítse.⁵⁶ Konklúziója pedig a következő:

⁵² NN: *Dr. Tavaszzy Sándor: A kijelentés feltétele alatt*, 204.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Varga Béla: *A logikai érték problémája és kialakulásának története*. Értekezések a philosophia és a társadalomtudományok köréből, II. kötet, 5. szám. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1922.

⁵⁵ Tavaszzy Sándor: Varga Béla: *A logikai érték problémája és kialakulásának története*. In: *Erdélyi Irodalmi Szemle* 1. (1924/5–6), (221–223) 221–222.

⁵⁶ Uo. 222.

„A magyar filozófiai irodalom nagy hálával adós Varga Bélának, hogy a logizmus álláspontjáról eredeti magyar munkában felmutatta a logikai érték problémáját és pedig tiszta kritikával és módszeresen, és utat nyitott kezdeményezése által arra, hogy a logikum fogalmában rejlő problémák megoldására a magyar filozófiai irodalom az ő iránya útjain is elindulhat.”⁵⁷

*Borbély István: A duális létbölcselet theológiája. Kolozsvár, 1928*⁵⁸

Tavaszy Sándor kilencoldalas könyvismertetése polemikus hangvételű.⁵⁹

Könyvének előszavában Borbély István a duális teológia ilyen fontos kérdéseit teszi fel: Van-e az ember életének önértéke? Milyen viszony van Isten és az ember között? Mi az ember életének a végső célja?

Az ismertetés rendjén a munka két részének bemutatása és értékelése következik. Az első részben a „valójában” duális létbölcselet és teológia, a második részben a „látszólag”, de valójában monisztikus duális létbölcselet és teológia bemutatását olvashatjuk.

A könyve első részének 4. pontjában Borbély István a „dialektikus teológiával” kapcsolatos véleményeit szólaltatta meg. A dialektikai teológia kiváló erdélyi képviselőjeként Tavaszzy Sándor éles kritikával illette Borbély véleményeit, és a továbbiakban az ismertetés ezen az úton haladt. Első kifogása az volt, hogy nem „dialektikus”, hanem dialektikai teológiáról kell beszélni. Tény, hogy a könyv bírálatát körültekintően végezte el, és úgy vélem, hogy kritikai észrevételei mellett tanulságos dogmatörténeti válaszokat fogalmazott meg a dialektikai teológia kérdéskörében az erdélyi református teológia számára.

*Borbély István: A magyar irodalom története. A legrégebb időktől 1825-ig. Kolozsvár, 1925*⁶⁰

Tavaszy Sándor azt állapítja meg nagyon rövid ismertetésében, hogy a munka – annak ellenére, hogy tankönyvnek készült, „tudományos igényeinél fogva, szól a művelt olvasó közönségnek is”. Értékét abban is látja, hogy lehetőséget teremt az „irodalmi műveltség terjedésére” egy olyan időszakban, „amikor magyar

⁵⁷ Tavaszzy Sándor: *Varga Béla: A logikai érték problémája és kialakulásának története*, 223.

⁵⁸ Borbély István: *A duális létbölcselet theológiája*. Az Unitárius Irodai Társaság Szakkönyvtára, IV. kötet. Cluj–Kolozsvár 1928.

⁵⁹ Tavaszzy Sándor: *A duális létbölcselet és theológiája*. Írta: Borbély István, a kolozsvári unitárius kollégium igazgató-tanára. Megjelent az „Unitárius Irodalmi Társaság Szakkönyvtára”-ban mint IV. kötet. Kolozsvár, 1928. Corvin-nyoda nyomása. 76 oldal. In: *Az Út* 10. (1928/9–10), 277–285.

⁶⁰ Borbély István: *A magyar irodalom története a legrégebb időktől 1825-ig*. Minerva, Cluj–Kolozsvár 1925.

irodalomtörténet beszerzése annyi gonddal és nehézséggel jár”, ezekkel a szavakkal zárja ismertetését:

„Tehát nekünk is van, itthon is van egy igen jó áttekintésre segítő irodalomtörténeti kézikönyvünk. Mi ezt köszönjük Borbély Istvánnak.”⁶¹

Befejező gondolatok

A téma iránt az érdeklődésemet Visky Sándor Béla református teológiai tanár keltette fel, aki a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben 2022. március 24-én megtartott *Tavaszy-napok* konferencia előtt hívta fel a figyelmemet Tavasz Sándor azon beszámolójára, amelyet Varga Béla unitárius püspök beiktatásáról közölt a *Református Szemle*ben. Kíváncsian kerestem ki a beszámolót, de belenéztem a *Szemle* más évfolyamainak számaiba is, és rábukkantam Tavasz Sándor egyéb olyan írásaira, amelyek az unitáriusokról szóltak. Sajnos a konferenciára már nem sikerült elkészítenem tanulmányomat, de munkámat továbbfolytattam, és ha késéssel is, de sikerült befejeznem.

Tavaszy Sándor unitáriusokról szóló írásai értékes kortörténeti adatokat tartalmaznak, bepillantást nyújtanak a korabeli unitárius egyházi élet fontos eseményeibe, amelyeken a testvéregyházak aktívan vettek részt. Ezek az események erősítették az erdélyi felekezetek közötti kapcsolatokat a két világháború közötti időben, s így összekovácsolt erővel lendülhettek közös cselekvésre. Tavasz egyik írásában egyenesen tiltakozott „az erdélyi felekezetek közötti jó viszony megrontása ellen”.⁶² A „jó viszony fenntartása” az erdélyi magyarság fennmaradásának egyik feltétele volt abban az időben, amelyről Mikó Imre ezt írja:

„A hatalomváltozás teljesen felkészületlenül érte az erdélyi magyarságot, s a magyar állam hivatalos szerveinek eltávozása után az egyházak ősi önkormányzata mögé vonult vissza az egész magyar közélet. Ezt az önkormányzatot Gyulafehérvárott és Párizsban egyaránt elismerték, s így az egyházak lettek az erdélyi magyarság egyetlen időtálló közösségi szervezete.”⁶³

⁶¹ Tavasz Sándor: Dr. Borbély István: A magyar irodalom története a legrégebbi időktől 1825-ig (8^o IV+383 lap, Kolozsvár, Minerva-kiadás). In: *Az Út* 7. (1925/1), 26.

⁶² Tavasz Sándor: Tiltakozunk az erdélyi felekezetek közötti jó viszony megrontása ellen. In: *Református Szemle* 18. (1925/46), 746–747.

⁶³ Mikó Imre: Az erdélyi magyarság sorsa a két világháború után. In: Déér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*. II. kötet. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1944. Athenaeum, Budapest 1944, (209–250) 228. https://adatbank.ro/html/alcim_pdf3487.pdf (2022. szept. 16.).

A kölcsönös könyvismertetésekben őszinte gondolatok, értékelések, vélemények fogalmazódtak meg. Természetesen kritikai, polemikus hangvétellel is találkozunk, mert Tavaszty Sándor hitvallásos kálvinista, és később dialektikai teológia felfogása ütközött az unitarizmus által alkalmanként megszólaltatott teológiai liberalizmussal.

Remélem, hogy tanulmányommal én is hozzájárulok a Tavaszty Sándor gazdag munkásságát felelevenítő ismeretanyag bővüléséhez. Érdemes lenne összegyűjteni és kiértékelni az unitárius egyházi küldöttségek részvételét is a korabeli református egyházi élet eseményein.

Felhasznált irodalom

- Antal Erika: Erdélyi magyar egyházak és hívek Trianonja. Milyen következményei voltak az erdélyi magyar egyházak szempontjából az 1920-as békediktátumnak? [Válaszolt Buzogány Dezső teológiai tanár, egyháztörténész.] In: *Kronika Online*. <https://kronikaonline.ro/extra/erdelyi-magyar-egyhazak-es-hivek-trianonja> (2022. jún. 20.).
- Benczédi Pál: Varga Béla 1886–1942. In: *Unitárius Közlöny* 52. (1942/5), 77–80.
- Tavaszty Sándor: A duális létbölcselet és teológiája. Írta: Borbély István, a kolozsvári unitárius kollégium igazgató-tanára. Megjelent az „Unitárius Irodalmi Társaság Szakkönyvtára”-ban mint IV. kötet. Kolozsvár, 1928. Corvin-nyoda nyomása. 76 oldal. In: *Az Út* 10. (1928/9–10), 277–285.
- Gál Kelemen: Dr. Tavaszty Sándor: Apáczai Cseri János személyisége és világnézete. Minerva Könyvtár 1. sz. Kolozsvár, 1825. In: *Erdélyi Irodalmi Szemle* 2. (1925/8), 389–391.
- Gróf dr. Bethlen György. In: Várady Aladár – Berey Géza (szerk.): *Erdélyi monográfia*. Gloria könyvnyomda és lapkiadó vállalat, Satu Mare [1934], 42. <http://mek.niif.hu/08800/08857/pdf/erdelyi1.pdf> (2022. jún. 27.).
- Juhász Tamás: Tavaszty Sándor 1888–1951. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948*. [Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet], Kolozsvár 1996, 277–294.
- Kovács Sándor: Orbán Balázs és az Unitárius Egyház. In: *Keresztény Magvető* 116. (2010/2), 124–144.
- Mikó Imre: Az erdélyi magyarság sorsa a két világháború után. In: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*. II. kötet. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1944. Athenaeum, Budapest 1944, (209–250) 228. https://adatbank.ro/html/alcim_pdf3487.pdf (2022. szept. 16.).
- N. Á.: Tavaszty Sándor: Az ismeretelmélet és a megismerés pszichológiája. (Transzcendentális filozófiai tanulmány.) Kolozsvár, 1914. In: *Keresztény Magvető* 50. (1915/5), 308–309.

- NN: Dr. Tavaszy Sándor: A dialektikai theologia problémája és problémái. A dialektikai theologia ismertetése. Cluj–Kolozsvár, 1929. 58 1. In: *Keresztény Magvető* 61. (1929/4–5), 202–204.
- NN: Dr. Tavaszy Sándor: A kijelentés feltétele alatt. (Teológiai értekezések.) Cluj–Kolozsvár 1929. Terminusa-könyvnyomda. 88 lap. In: *Keresztény Magvető* 61. (1929/4–5), 204.
- NN: Egy az egészért. In: *Unitárius Közöny* 33. (1923/4), 71–72.
- N. N.: Dr. Varga Béla püspök beiktató ünnepélye. In: *Unitárius Közöny* 48. (1938/10), 186–196.
- Rázmány Csaba (szerk.): *Varga Béla válogatott hittani művei*. Magyarországi Unitárius Egyház, Budapest 1996.
- Rezi Elek: Az Unitárius Egyház újjászervezése Trianon után. In: András György (szerk.): *Lakiteleki Unitárius Emléknapok*. Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár 1999, 15–21.
- Sz. I. S. [Szent-Iványi Sándor]: Ferencz József püspök temetése. In: *Unitárius Közöny* 38. (1928/3), 41.
- Tavaszy Sándor: Borbély István: A magyar irodalom története a legrégebb időktől 1825-ig. Minerva, Kvár 1925. In: *Az Út* 7. (1925/1), 26.
- Tavaszy Sándor: Dr. Borbély István: A magyar irodalom története a legrégebb időktől 1825-ig (8^o IV+383 lap, Kolozsvár, Minerva-kiadás). In: *Az Út* 7. (1925/1), 26.
- [Tavaszy Sándor]: Dr. Tavaszy Sándor, a ref. theol. fakultás igazgatótanárának beszéde az Erdélyi Irodalmi Társaság nevében In: *Keresztény Magvető* 59. (1927/3), 219–224.
- Tavaszy Sándor: Orbán Balázs (1829–1890). In: *Erdélyi Helikon* 3. (1940/6), 357–371.
- Tavaszy Sándor: Tiltakozunk az erdélyi felekezetek közötti jó viszony megrontása ellen. In: *Református Szemle* 18. (1925/46), 746–747.
- Tavaszy Sándor: Varga Béla: A logikai érték problémája és kialakulásának története. In: *Erdélyi Irodalmi Szemle* 1. (1924/5–6), 221–223.
- Tonk Márton: Tavaszy Sándor életmű-bibliográfiája. In: *Adatbank. Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár*. <https://tavaszysandor.adatbank.ro/index.php?action=ev&evszam=1938> (2022. jún. 20.).
- Tonk Sándor – Tonk Márton: Tavaszy Sándor irodalmi munkássága. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948*. [Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet], Kolozsvár 1996, 294–318.
- T. S. [Tavaszy Sándor]: Az amerikai és az angol unitárius társulatok megalakulása. In: *Református Szemle* 18. (1925/25), 405–406; (1925/26), 424–426; (1925/27), 439–440.
- T. S. [Tavaszy Sándor]: Boros György az új unitárius püspök. In: *Református Szemle*, 21. (1928/21), 335–336.
- T. S. [Tavaszy Sándor]: Dr. Varga Béla az unitáriusok új püspöke. In: *Református Szemle* 31. (1938/10), 452–453.

- T. S. [Tavaszy Sándor]: Ferencz József unitárius püspök. In: *Református Szemle* 21. (1928/9), 123–124.
- Varga Béla: *A logikai érték problémája és kialakulásának története. Értekezések a philosophia és a társadalomtudományok köréből. II. kötet, 5. szám. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1922.*
- Varga Béla: Dr. Tavaszzy Sándor: Világnézeti kérdések. Torda, 1925, 185 l. In: *Erdélyi Irodalmi Szemle* 2. (1925/5), 227–230.
- Varga Béla: Tavaszzy Sándor: A jelenkor szellemi válsága. Kritikai útmutató. Cluj–Kolozsvár 1923. In: *Magyar Nép. Politikai, gazdasági, szépirodalmi képes heti lap* 3. (1923/11), 6–7.
- Veres Ildikó: *Igazság és hiánynélküliség. Tanulmányok Varga Béla bölcséletéről. Magyar Filozófiai történeti Könyvtár I. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc–Kolozsvár 2001.*

* * *

The study reviews the writings and reports of Sándor Tavaszzy about the Unitarians. His writings were published in the *Református Szemle*, *Az Út* Reformed periodicals and in the Transylvanian press of the time. I examined three areas of Tavaszzy's writings: 1. his reports on Unitarian church events (bishop's inauguration, Church anniversary); 2. his evaluation of Unitarian personalities (Sámuel Brassai, Balázs Orbán); 3. mutual book reviews (Tavaszy's books' reviews by Unitarians and reviews of Unitarian books by Tavaszzy). As a conclusion we can state that the writings and reports strengthened the relations between the Hungarian churches in the difficult times between the two world wars, and advocated the possibilities of joint actions in the work of saving the church and the nation.

Keywords: Sándor Tavaszzy, reports, Unitarians, church anniversary, Sámuel Brassai, Balázs Orbán, book reviews, general assessment.